

Розділ: Психологія праці і професійної діяльності

УДК 159.923:[331.101.3+331.102.24]

Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів

Лазорко О.В.
lazorko.olga@gmail.com

У статті конкретизовано теоретико-методологічні аспекти вивчення мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в період ранньої професійної оптації. Окреслено основні аспекти запропонованої дослідницької позиції теоретичного аналізу і розробки програми емпірико-діагностичного вивчення. Теоретична концептуалізація проблеми торкається розгляду аспектів професійної безпеки особистості в період вибору професії та специфіки соціальної стратифікації юнаків як їх соціальної позиції, яка базується на освітньо-професійному статусі. Емпірично верифіковано морально-корисний, творчо-активний та матеріально-комфортний соціально-стратифікаційні портрети студентів.

Ключові слова: соціальна стратифікація, професійна безпека, професійний вибір, соціальна фрустрованість, соціально-стратифікаційний портрет, студенти.

В статье конкретизированы теоретико-методологические аспекты изучения мотивационной атрибуции признаков социальной стратификации в период ранней профессиональной оптации. Определены основные аспекты предложенной исследовательской позиции теоретического анализа и разработки программы эмпирико-диагностического изучения. Теоретическая концептуализация проблемы касается рассмотрения аспектов профессиональной безопасности личности в период выбора профессии и специфики социальной стратификации юношей как их социальной позиции, основанной на образовательно-профессиональном статусе. Эмпирически верифицированы морально-полезный, творчески активный и материально-комфортный социально-стратификационные портреты студентов.

Ключевые слова: социальная стратификация, профессиональная безопасность, профессиональный выбор, социальная фрустрированность, социально-стратификационный портрет, студенты.

The article concretizes theoretical and methodological aspects of motivational attribution research of social stratification signs in the period of early professional option. The basic aspects of the proposed research position to theoretical analysis and application development of empirical diagnostic study are outlined. Theoretical conceptualization of the problem affects aspects of occupational safety consideration during the individual choice of profession and specific social stratification of young men as their social position based on educational and professional status. Morally useful, creatively active and materially comfortable social stratification portraits of students are empirically verified.

Keywords: social stratification, professional security, career choices, social frustration, social stratification portrait, students.

Постановка проблеми. Процес професійного самовизначення пронизує весь життєвий шлях людини, адже набуваючи професійний досвід та реалізуючи його в конкретній професійній діяльності, особистість постійно осмислює свої реальні можливості та шляхи удосконалення себе в процесі професійної реалізації. Безумовно така постановка ставить питання її професійної безпеки, яка розглядається нами як сукупність поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя. Також професійну безпеку можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що торкаються питань виживання суб'єкта у кризових умовах, захисту життєво важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету і зовнішнього захисту від дестабілізуючих впливів та можливість забезпечення гідних умов життя та сталого розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для нашого дослідження важливого значення набувають праці, в яких висвітлено різні аспекти життєвого і професійного розвитку особистості, серед яких праці К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, В. Бодрова, Ж. Вірної, Ю. Забродіна, З. Карпенко, І. Кона, Н. Логінової, І. Манохи, В. Моргуна та ін.; проблема становлення сенсових утворень старшокласників у теорії професійної орієнтації висвітлена у розробках Є. Климова, В. Колинко, Д. Леонтєва, М. Пряжнікова, А. Фонарьова, які визначили концептуальні положення, умови підготовки молодих людей до життєвого та професійного самовизначення. В якості самостійного предмету дослідження професійне самовизначення старшокласників представлені у роботах М. Боришевського, М. Савчина, А. Брушлинського, В. Татенко, Т. Титаренко, Д. Фельдштейна, Е. Чудновського тощо.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. У такій постановці питання професійної безпеки особистості актуалізується контекст набуття професійного досвіду під час навчання, а точніше в період первинної професіоналізації, коли відбувається безпосередньо вибір професії та оволодіння нею засобом набуття конкретних професійних знань, умінь і навичок. Саме цей період професійного самовизначення є визначальним в активному пошуці можливостей розвитку та формуванні себе як повноцінного учасника суспільства. Людина як складова соціальної структури суспільства, залежить від конкретних соціально-економічних умов та традицій суспільства, а це, в свою чергу, торкається такого важливого аспекту його функціонування – соціальної стратифікації як ієрархічного розподілу влади, привілеїв та престижу [5]. Соціальна стратифікація визначає соціальну позицію в суспільстві, яка базується на двох змінних – освіті та професійному статусі. Тому на нашу

думку, важливим є врахування комбінації освіти та професійного статусу особистості для ефективного проходження періоду ранньої професіоналізації особистості, адже така стратифікаційна зваженість у професійному виборі особистості дасть можливість не тільки ефективного самовизначення в конкретних професійних функціях і операціях, але й успішного життєвого самовизначення, самовизначення в культурі суспільства та виходу на соціальне безсмертя [4].

Мета статті – презентувати теоретичне та емпіричне обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в період ранньої професійної оптації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повноцінне засвоєння професії досягається лише тоді, коли людина відходить від нормативних параметрів виконуваної діяльності і вносить свої, нові, творчі корективи через вироблення стилю діяльності та об'єднання особистісних і професійних якостей спеціаліста. Зрозуміло, що людина не просто обирає певну професію, а обирає щось більш важливе, що повинно надати більш повного відчуття життя. Момент збігу усвідомлення життєвих перспектив та етапів засвоєння професійної діяльності символізує найвищий рівень професійного самовизначення, коли людина знаходить особистісний смисл у професійній діяльності, а також смисл у самому самовизначенні. Таким чином, стає зрозумілим, що смисл конкретної професійної діяльності визначається в контексті всього життя.

Серед психологічних досліджень, які розкривають цю проблему, найвдалішою є теорія «життєвих кар'єр», запропонована Д. Сьюпером, у якій автор вважає найважливішою детермінантою професійного шляху людини її власні уявлення про себе: людина усвідомлено прагне здобути професію, вимоги якої передбачають роль, що відповідає її уявленням про себе [6]. При характеристиці типу кар'єри беруться до уваги як послідовність, частота і тривалість обраної професійної діяльності, так й досягнутий рівень професійної майстерності. Тому більш сучасне розуміння кар'єри включає в себе не тільки успішність у певній професійній діяльності, а й успішність усього життя. У такому контексті стає зрозумілим, чому говорячи про соціальний індекс стратифікації, йдеться про такі професійні категорії: (1) вищу керівники, власники великих концернів та спеціалісти вищої кваліфікації; (2) менеджери бізнесу, власники середнього за розміром бізнесу та спеціалісти менш високої кваліфікації; (3) адміністративний персонал, власники невеликого незалежного бізнесу та спеціалісти мінімальної кваліфікації; (4) клерки та торгові працівники, техніки та хазяї бізнесу; (5) кваліфіковані наймані працівники фізичної праці [6, с. 44].

Зрозуміло, що життєве самовизначення передбачає більш високий ступінь свободи вибору та діапазону маневру, але за умови, що людина не відмовляється від такої свободи. Однак людина може просто прожити, змінюючи або засвоюючи різні соціальні ролі або навіть виконуючи декілька ролей паралельно, діючи при цьому внутрішньо пасивно, за певними зразками («як усі нормальні люди»), а може виступити й справжнім творцем свого життя, повноцінним суб'єктом самовизначення. «Кардинальна відмінність процесу соціалізації ролей у ході онтогенезу від свідомого вибору особистістю соціальної ролі полягає в тому, що в першому випадку роль заволодіває особистістю, а в другому випадку особистість заволодіває роллю, використовуючи роль як інструмент, як засіб для перебудови своєї поведінки в різноманітних ситуаціях» [1, с. 355].

Кажучи про життєве самовизначення, можна виділити не тільки вибір і реалізацію людиною тих чи інших соціальних ролей, а й соціальних стереотипів, вибір життєвого стилю і самого способу життя. В цьому випадку сама професія або будь-які соціальні ролі можуть виступати засобами для реалізації того чи іншого способу життя або життєвого стереотипу.

Особистісне самовизначення розглядається як вищий прояв життєвого самовизначення, коли людині вдається стати господарем ситуації у своєму житті. Людина ніби піднімається над професією, соціальними ролями і стереотипами. Принциповою відмінністю особистісного самовизначення від життєвого самовизначення є те, що людина не просто «оволодіває роллю», а створює нові ролі, і займається соціально-психологічною нормотворчістю, коли оточуючі говорять про неї як про поважну особу. Отже, особистісне самовизначення можна розглядати як пошук людиною свого «образу Я», постійний розвиток цього образу й утвердження його серед оточуючих людей.

Самовизначення в культурі – найвищий прояв особистісного самовизначення, який передбачає обов'язкову внутрішню активність, спрямовану на «продовження себе в інших людях, що в певному смислі дозволяє говорити про соціальне безсмертя людини хоча б як про можливість. Вищий тип самовизначення можливий тоді, коли все життя людини та її справи є значним внеском у розвиток культури, коли про людину можна сказати, що вона стала «людиною людства» [1, с. 360].

Постановка запропонованої проблеми розповсюджується й на професійну консультацію, яка довгий час знаходилася на периферії академічної науки. Завдання профконсультанта полягає в допомозі з актуалізації та усвідомлення людиною тих її якостей, які були сформовані раніше та які впливають на її професійний розвиток – необхідно зробити ці впливи не тільки головними регуляторами вибору людини, скільки інформаційною базою, орієнтувальною основою для самостійного й усвідомленого прийняття важливого життєвого рішення. При цьому вивчаються такі питання, як розвивальні характеристики суб'єкта професійної діяльності (орієнтованість, спрямованість, професійно-важливі якості, знання, вміння й навички, професійна компетентність, позиції тощо), розвивальні інтегральні характеристики особистості (інтереси, спрямованість, емоційна й поведінкова гнучкість тощо); стадії вікового психічного розвитку людини як суб'єкту праці з точки зору домінуючих її життєвих або професійних задач; етапи професійного становлення особистості (оптація, профпідготовка, профадаптація, профмайстерність тощо); форми професійного становлення (індивідуальна, особистісна, індивідуально-особистісна) у відповідності з формами психічної регуляції діяльності; динаміка професійного функціонування (адаптація, становлення, стагнація) і стадії психологічної перебудови особистості (самовизначення, самовираження, самореалізація) у зв'язку з адаптивною поведінкою або розвитком особистості в професії.

Також слід пам'ятати, що процес професійного становлення містить у собі як усвідомлені, так й неусвідомлені моменти формування професійної свідомості. Такий сплав усвідомленого

і неусвідомлюваного детермінує наступні «поверхи» її прояву. Це своєрідне минуле суб'єкта або емоційна пам'ять та емоційні оцінки, які відіграють велику роль в адаптації до вимог професійної діяльності і спрямовують цю адаптацію на певну частину простору професійної діяльності. Можна сказати, що основні структурні компоненти індивідуального досвіду – соціальний, міжособистісний та мнемічний, – які ґрунтовно досліджені О. Лактіоновим, проявляють себе й у професійному досвіді. Якщо «системоутворюючим фактором організації та функціонування досвіду є ціннісна орієнтація індивіда на майбутній результат життєдіяльності [2, с. 4], то професійне самовизначення як невід'ємна частина актуального життєздійснення людини, забезпечує її «саморозвиток та регуляцію взаємин із оточуючим світом у часовому континуумі минулого, теперішнього і майбутнього» [там таки, 4].

З метою емпіричного обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання, було сформульовано робочі припущення щодо мотиваційної детермінації соціальної позиції молодшої людини в період вибору професії; при цьому успішне професійне самовизначення студентів, яке визначає успішність життєвого шляху особистості у комплексі соціально-особистісних і суб'єктно-особистісних характеристик задоволеності життям, впливає на усвідомлення себе успішним /неуспішним, щасливим /нещасливим тощо. Тому рівень соціальної фрустрованості студентів є тим базовим фоном перспективи успішної професіоналізації в майбутньому.

Для емпіричного підтвердження сформульованих нами теоретичних положень щодо обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання у вузі та визначення правомірності використання запропонованих діагностичних засобів було проведено дослідження на вибірці студентів 1-го курсу тих спеціальностей, які виявилися найпопулярнішими під час вступної кампанії ($n = 126$). Дослідницька робота проводилася на базі Інституту економіки та менеджменту, Інституту філології та журналістики, географічного та юридичного факультетів і факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Під час формування вибіркової сукупності було дотримано вимог щодо її змістовності та еквівалентності. Виконання вимог критерію змістовності вибірки досягалося шляхом підбору вибірки, що відповідала предмету дослідження та висунутим дослідницьким гіпотезам. Слідування критерію еквівалентності виражалось у нормальному розподілі емпіричних даних, отриманих з усієї вибірки.

Серед діагностичних методик використовувалися методики: діагностики рівня соціальної фрустрованості особистості Л. Васермана, методика визначення основних мотивів вибору професії Є. Павлютенкова та методика виміру мотиваційної структури особистості В. Мильмана. При обробці результатів констатувального експерименту використовувався t -критерій Ст'юдента для незалежних вибірок для встановлення статистично-значущих відмінностей середніх значень груп, що відповідають різним рівням прояву соціальної фрустрованості студентів та кореляційний аналіз для встановлення взаємозв'язку між діагностованими показниками.

Для статистично-математичної обробки отриманих емпіричних даних, насамперед, усі досліджувані були поділені на 3 групи за рівнем прояву у них показників соціальної фрустрованості: група 1 – студенти, які мають високий та підвищений рівень соціальної фрустрованості (29,4 % загальної вибірки), група 2 – студенти із помірним та невизначеним рівнем соціальної фрустрованості, окреслений як середній рівень (33,3 %), група 3 – студенти із пониженим та низьким рівнем соціальної фрустрованості (37,3 %). Диференціація груп проводилася за допомогою методики діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана. Також нами підрахований середній індекс рівня соціальної фрустрованості для нашої вибірки. Статистично значущі показники зафіксованих відмінностей прояву соціальної фрустрованості студентів представлено у табл. 1.

Таблиця 1.

Статистично значущі відмінності в показниках рівня соціальної фрустрованості респондентів

Діагностичні показники	$X_{сер}$	$X_{сер}$	t -кр.	P
Соціальна фрустрованість (гр1) vs Соціальна фрустрованість (гр2)	3,62	2,14	25,5	0,000
Соціальна фрустрованість (гр1) vs Соціальна фрустрованість (гр3)	3,62	1,72	31,7	0,000
Соціальна фрустрованість (гр2) vs Соціальна фрустрованість (гр3)	2,14	1,72	22,4	0,000

Подальша діагностична робота стосувалася об'єктивного підтвердження відмінностей в мотиваційних характеристиках студентів, яке отримано при опрацюванні решти зазначених діагностичних методик.

Зокрема при обробці результатів методики визначення основних мотивів вибору професії Є. Павлютенкова, з'ясовано, що у групі з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують такі мотиви вибору як «моральні» ($X_{сер}=9,43$) та «естетичні» ($X_{сер}=8,16$); у групі із середнім рівнем – мотиви «творчі» ($X_{сер}=9,12$) і «престижні» ($X_{сер}=8,75$); а в групі із низьким рівнем соціальної фрустрованості – мотиви «матеріальні» ($X_{сер}=7,82$) та «престижні» ($X_{сер}=7,12$). Такі результати є дуже інформативними, адже кожному рівневі соціальної фрустрованості відповідає домінуюча тенденція мотивів професійного вибору: чим вище рівень соціальної задоволеності студента, тим краще проявляється матеріально-престижні тенденції професійної мотивації студентів, тому говорячи про соціальну стратифікацію як соціальну позицію в оцінці освітньо-професійного статусу цих студентів, переважно йдеться про її матеріально-престижну номінацію як прагнення отримати певні привілеї від професії, а також прагнення до професій, які мають перевагу серед знайомих, дають змогу досягти високого статусу у суспільстві та забезпечують швидке просування по службі. У студентів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують престижно-творчі тенденції професійного вибору,

що оформлено у престижно-творчу номінацію соціальної стратифікації, що проявляється у прагненні студентів бути оригінальним в роботі, здійснювати відкриття та отримувати можливості та привілеїв від творчості. У студентів із низьким рівнем соціальної задоволеності визначена морально-естетична номінація соціальної стратифікації, що проявляється у прагненні до самодосконалення свого морального іміджу, духовного світу, розвитку моральних якостей, естетики праці, гармонії та отримання відчуття радості від професійної діяльності.

За результатами методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Мільмана нами виявлено стійкі тенденції особистості студентів, які належать до різних рівнів прояву соціальної фрустрованості. Отримані результати демонструють рівномірність прояву основних мотиваційних тенденцій поведінки студентів, зокрема, мотиваційні ознаки спілкування є високими для усіх рівнів прояву соціальної фрустрованості, а студентам із середнім рівнем соціальної фрустрованості властива розвинена мотивація творчої активності. Також можна констатувати, що для студентів усіх рівнів соціальної фрустрованості більш розвинуеною є загальножиттєва спрямованість особистості, ніж робоча.

Домінування загальножиттєвої спрямованості студентів визначає установлення і розвиток їх професійних контактів, що ґрунтуються на потребах задоволення життєзабезпечення, емоційного комфорту та соціального статусу, і який включає вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння партнерами по спілкуванню один одного.

Статистично значущі відмінності в показниках мотивів вибору професії та мотиваційної структури особистості представлені у таблиці 2.

Таблиця 2
Статистично значущі відмінності в показниках мотивів вибору професії та мотиваційної структури особистості респондентів

Діагностичні показники	Хсер	Хсер	t-кр.	P
Моральні мотиви (гр1) vs Моральні мотиви (гр2)	9,43	6,62	3,12	0,002
Моральні мотиви (гр1) vs Моральні мотиви (гр3)	9,43	7,19	5,27	0,003
Творчі мотиви (гр2) vs Творчі мотиви (гр3)	8,75	5,19	4,57	0,002
Матеріальні мотиви (гр1) vs Матеріальні мотиви (гр3)	4,43	7,82	-12,1	0,000
Мотивація творчої активності (гр2) vs Мотивація творчої активності (гр3)	9,04	5,64	6,27	0,000
Мотиви комфорту і безпеки (гр1) vs Мотиви комфорту і безпеки (гр3)	5,55	9,42	-7,41	0,000
Мотиви комфорту і безпеки (гр2) vs Мотиви комфорту і безпеки (гр3)	4,45	9,42	-8,56	0,000
Споживацька мотивація (гр1) vs Споживацька мотивація (гр2)	44,3	62,4	7,77	0,000
Споживацька мотивація (гр1) vs Споживацька мотивація (гр3)	44,3	65,92	9,42	0,000

Узагальнення щодо мотиваційного виміру соціальної стратифікації студентів потребує вивчення значущих взаємозв'язків між діагностованими показниками, для чого було використано кореляційний аналіз. У досліджуваних з високим показником рівня соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками моральних мотивів вибору професії та показниками мотивації спілкування ($r=0,34$ при $p \leq 0,05$); а також між показниками естетичних мотивів і показниками мотивації надання суспільної користі ($r=0,24$ при $p \leq 0,05$); також негативний зв'язок між показниками естетичних мотивів та показниками мотивації підтримання життєзабезпечення ($r=-0,27$ при $p \leq 0,05$). Виявлені взаємозв'язки характеризують студентів цієї групи як морально-відповідальних осіб, виражена мотивація спілкування яких сповнена елементів афіляції, уваги та доброзичливості до інших, їх естетичні прагнення супроводжуються їх вищими прагненнями бути корисними для інших, повністю нетхуючи при цьому різноманітні тілесні мотиви-інтереси, що дає визначити соціально-страфікаційний портрет цих студентів як морально-корисний.

У досліджуваних із середнім рівнем соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками творчих мотивів та показниками показниками мотивації спілкування ($r=0,39$ при $p \leq 0,05$); а також негативний зв'язок між показниками творчих мотивів вибору професії та показниками мотивації комфорту та безпеки ($r=-0,31$ при $p \leq 0,05$); між показниками престижних мотивів професійного вибору та показниками мотивації загальної активності ($r=0,37$ при $p \leq 0,05$), що загалом в описі виявлених характеристик, дає змогу визначити соціально-страфікаційний портрет цих студентів як творчо-активний, адже їх прагнення бути оригінальним і творчим у своїй професії відображає енергійність, витривалість, наполегливість та вміння протистояти труднощам.

У досліджуваних із низьким рівнем соціальної фрустрованості виявлено позитивний зв'язок між показниками матеріальних мотивів вибору професії і показниками мотивації спілкування ($r=0,37$ при $p \leq 0,05$), показниками матеріальних мотивів вибору професії і показниками мотивів комфорту та безпеки ($r=0,32$ при $p \leq 0,05$) та негативний зв'язок між показниками соціальної фрустрованості і показниками престижних мотивів професійного вибору ($r=-0,31$ при $p \leq 0,05$) та показниками мотивів

престижу професії та показниками мотивації суспільної користі ($r=-0,35$ при $p\leq 0,05$). Виявлені взаємозв'язки характеризують студентів цієї групи як активних, соціально активних та комунікативних суб'єктів, які турбуються про засоби існування у різноманітних зручних та надійних проявах комфорту, порядку, придбання та безпеки, які у загальному вигляді складають загальний соціально-страфікаційний портрет як матеріально-комфортний.

Отримані результати дають змогу висувати про мотиваційну детермінацію соціальної позиції молодого людини в період вибору професії: у групі студентів із високим та низьким рівнем соціальної фрустрованості верифіковано морально-корисний та матеріально-комфортний соціально-страфікаційні портрети, які є полярними за мотивацією вибору професії (моральність ↔ матеріальність) та мотиваційною структурою особистості (корисність ↔ комфортність), що можна вважати своєрідним підтвердженням того, що високий рівень соціальної фрустрованості молодих людей часто супроводжується незатребуваністю їх морально-духовного потенціалу і прагнення постійного зростання, які, якщо слідувати термінології А. Маслоу, є своєрідним нашаруваннями в ієрархії життєвої активності, і виступають як основна лінія будівництва лінії життя. Високий рівень соціального задоволення демонструє прояв споживацької, і дещо навіть пасивної чи то «дефіцитної» лінії розвитку суб'єкта. Середній рівень прояву соціальної фрустрованості є проміжною формою у зростанні особистості в континумі від споживацького «володіння» до творчого «буття».

Висновки і перспективи. Запропонований варіант теоретичного та емпірико-діагностичного обґрунтування мотиваційної атрибуції ознак соціальної стратифікації в процесі професійного навчання, ще раз доводить, що запропонований формат дослідження є продуктивним засобом визначення профілю професійної безпеки в майбутній професійній діяльності.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Воно може бути продовжене у напрямі розробки емпірико-діагностичних програм дослідження усвідомлюваних й неусвідомлюваних аспектів професійного вибору старшокласників та різноманітних прикладних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості.

Література

1. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-ту, 1990. – 367 с.
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта / А.Н. Лактионов. – Харьков: Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 248 с.
4. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М. ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
5. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька ; Київ. Міжнар. Ін-т соціології. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 559 с.
6. Super D.E. Synthesis: or is it distillation / D.E. Super // The personal and guidance journal. – 1983. – Vol. 61. – № 8. – P. 508-512.

Literatura

1. Asmolov A.G. Psihologija lichnosti / A.G. Asmolov. – M. : Izd-vo Mosk. un-tu, 1990. – 367 s.
2. Laktionov A.N. Koordinaty individual'nogo opyta / A.N. Laktionov. – Har'kov: Biznes Inform, 1998. – 492 s.
3. Maslou A. Motivacija i lichnost' / A. Maslou. – SPb.: Evrazija, 1999. – 248 s.
4. Prjazhnikov N.S. Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie / N.S. Prjazhnikov. – M. ; Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. – 256 s.
5. Social'ni strukturi i osobistist': doslidzhennja Melvina L. Kona i jogo spivpracivnikiv / per. z angl. za nauk. red. V.E. Hmel'ka ; Kiiv. Mizhnar. In-t sociologii. – K. : Vid. Dim «Kievo-Mogiljans'ka akademija», 2007. – 559 s.
6. Super D.E. Synthesis: or is it distillation / D.E. Super // The personal and guidance journal. – 1983. – Vol. 61. – № 8. – P. 508-512.